

Voor en door boeren?

HISTORISCHE STUDIES NAAR PLATTELAND, LANDSCHAP EN MILIEU (HSPLM)
onder redactie van Paul Brusse, Piet van Cruyningen en Anton Schuurman

- 1 Piet van Cruyningen, *Boeren aan de macht?*
Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930
- 2 Ronald Rommes, *Voor en door boeren?*
De opkomst van het coöperatiewezen in de Nederlandse landbouw vóór de Tweede Wereldoorlog

Voor en door boeren?

De opkomst van het coöperatiewezen in de Nederlandse
landbouw vóór de Tweede Wereldoorlog

RONALD ROMMES

Hilversum
Verloren
2014

Afbeelding op het omslag: leden van de Coöperatieve Landbouwkunde en Aan- en Verkoopvereniging 'Steenwijkerwold', vermoedelijk kort na de naamswijziging in 1948. De vorige naam was 'Coöperatieve landbouwersbank en Handelsvereniging'.

ISBN 978-90-8704-319-3

© 2014 Ronald Rommes & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Lijst van afkortingen	9
Lijst van tabellen	11
Lijst van grafieken	13
Inleiding	15
Vormen van associatie	17
Marktfalen	19
Coöperatieve mentaliteit	21
De oprichting van een coöperatie	23
Nederland achterblijver?	25
Uitwerking	27
Bronnen	28
1 De ‘geest van associatie’ op het platteland	30
1.1 Mentaliteit en geografie	31
1.2 Organisaties en samenwerking	33
1.3 Coöperatieve activiteiten	44
1.4 Besluit	58
2 Welbegrepen eigenbelang	59
2.1 De tijdgeest	60
2.2 De coöperatieve beweging in Europa	64
2.3 Nederland volgt	69
2.4 Naar een coöperatiewet	80
2.5 Besluit	90
3 Naar een coöperatief bolwerk	91
3.1 Het coöperatief offensief	92
3.2 De coöperaties omstreeks 1900	105
3.3 Voortgaande groei, toenemende betekenis	131
3.4 Besluit	144

4	Van bestelvereniging tot Centraal Bureau	146
4.1	Vroegste ontwikkeling	146
4.2	Verspreiding en ontwikkeling vanaf het einde van de negentiende eeuw	150
4.3	De oprichting van een aankoopcoöperatie	168
4.4	Schaalvergroting	176
4.5	Besluit	184
5	Van koe tot coöperatie	186
5.1	Van de boerderij naar de fabriek	187
5.2	Verspreiding en ontwikkeling vanaf het einde van de negentiende eeuw	197
5.3	De oprichting van de zuivelcoöperaties	219
5.4	De coöperatieve zuivelfabrieken in bedrijf en organisatie	227
5.5	Naar een coöperatief bolwerk	232
5.6	Besluit	236
6	Geld van en naar de landbouw	238
6.1	Een discussie herleeft	239
6.2	Verspreiding en ontwikkeling vanaf het einde van de negentiende eeuw	255
6.3	De oprichting van de boerenleenbanken	267
6.4	De banken in bedrijf	271
6.5	Besluit	283
	Synthese	285
	Bijlage	296
	Bronnen en literatuur	299
	Illustratieverantwoording	313
	Register van persoonsnamen	314
	Register van geografische namen	316

Voorwoord

Deze studie is onderdeel van het NWO-programma ‘Democratization and modernization in the Dutch countryside, 1840-1920’ dat onder leiding van Anton Schuurman is uitgevoerd aan Wageningen Universiteit. Het onderzoek voor deze publicatie werd verricht vanaf eind 2006, waarna in 2009 een eerste volledige versie van de tekst tot stand kwam. In de tussentijd werden allerlei versies van de hoofdstukken in Wageningen becommentarieerd door Paul Brusse, Wim Coster, Piet van Cruyningen, Pim Kooij, Anton Schuurman en Remco Visschers. Daarvoor ben ik hen veel dank verschuldigd. Buiten de Wageningse context hebben Janny Bloembergen-Lukkes en Jeanine Dekker hun mening gegeven over een hoofdstuk. Contact in het universitaire circuit was er verder met Chris Colvin, die aan de London School of Economics werkte aan een (inmiddels voltooide) dissertatie over het faillissement van coöperatieve banken in Nederland in de jaren 1920-1940.

Uitgebreide papers op basis van het onderzoek zijn gepresenteerd op The European Social Science History Conference te Lissabon (2008) en de internationale studiedag *Contested Countryside in Wageningen* (2009), waar Ulrich Pfister en wijlen András Vári optraden als referent. Ook aan hen is een groot woord van dank op zijn plaats, evenals aan de mensen die me in diverse stadia van het onderzoek hielpen, met name Peter Koolmees, Rob Alkemade (Streekarchief Rijnstreek in Woerden) en dr. Joke Mooij en haar collega’s bij de Centrale Rabobank Nederland. Arie ter Beek uit Bunschoten-Spakenburg deelde wat van zijn informatie met mij.

Het onderzoek vond plaats tijdens mijn aanstelling in Wageningen. Daar droegen diverse collega’s die niet inhoudelijk bij het onderzoek betrokken waren bij aan een zeer prettige werksfeer. Ik noem met name Aicha el Makoui, Jan Bieleman, Leandre Bulambo, Margreet van den Burg, Inge Ruijsch en Mathijs Witte.

Uiteindelijk duurde het nog jaren na afronding van het onderzoek en het schrijven van de eerste versie van de tekst tot het tot een publicatie kwam. In de tussentijd waren er drukke werkzaamheden, dubbele banen en allerlei spoedklussen die voorrang kregen. Het manuscript verdween in een lade en kwam er lange tijd niet meer uit, behalve om geredigeerd te worden. Van nieuw literatuuronderzoek is geen sprake meer geweest sinds 2011, zodat recente publicaties van bijvoorbeeld Jos Lankveld en Wouter Beekers niet in de tekst verwerkt zijn.

De meeste dank ben ik verschuldigd aan Inge Nonhebel voor haar geduld en haar inspanningen om de meest onbegrijpelijke passages uit de tekst te halen. Zelf teken ik uiteraard voor alle fouten die het gevolg zijn van het niet goed luisteren naar haar en alle anderen.

Lijst van afkortingen

ABTB	Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond
BAG	Bond van Aankoop- en Verkoopverenigingen Gelderland
CAF	Coöperatieve Vereniging tot Aankoop en Bewerking van Landbouwbe- noodigdheden voor Friesland
CBTB	Christelijke Boeren- en Tuindersbond
CHV	Coöperatieve Handelsvereniging van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond
CSM	Centrale Suiker Maatschappij
DLC	Drentsche Landbouw Credietbank
DOMO	Drentsche Ondermelk Organisatie
DvdL	Directie van den Landbouw
ENCK	Eerste Nederlandsche Coöperatieve Kunstmestfabriek
FML	Friesche Maatschappij van Landbouw
FNZ	Federatieve Vereniging van Bonden van Coöperatieve Zuivelfabrieken (Al- gemeen Nederlandsche Zuivelbond)
FRICO	Friesche Coöperatieve Zuivel Export Vereniging
GML	Geldersche Maatschappij van Landbouw
GMLN	Groningsche Maatschappij van Landbouw en Nijverheid
GOML	Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw
HAKA	Handelskamer van de Nederlandsche Coöperatieve Bond
HCO	Historisch Centrum Overijssel
LHC	Landhuishoudkundig Congres
LTB	RK Diocesane Land- en Tuinbouwbond
NBB	Nederlandsche Christelijke Boerenbond
NCB	Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond
NCR	Nationale Coöperatieve Raad voor de Land- en Tuinbouw
NLC	Nederlandsch Landbouw Comité (later Koninklijk: KNLC)
OLM	Overijsselsche Landbouw Maatschappij
RPS	Rijks Post Spaarbank
SB	Stichtsche Boerenbond
TLM	Twentsche Landbouw Maatschappij

UGLK	Utrechtsch Genootschap van Landbouw en Kruidkunde
VLN	Verslag van den Landbouw in Nederland
VMDL	Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw
VPN	Vereeniging tot Bevordering van de Pluimveeteelt in Nederland
ZLM	Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw
ZNZ	Zuidnederlandsche Zuivelbond

Lijst van tabellen

1.1	Overzicht van onderlinge veefondsen in drie provincies, 1863-1875	51
2.1	Aantal nieuwe wettelijke coöperaties 1877-1911	87
3.1	Aantal nieuwe coöperaties en verenigingen in de land- en tuinbouw 1877-1911	106
3.2	Overzicht coöperatieve land- en tuinbouwverenigingen in 1900	108
3.3	Spreiding coöperatieve land- en tuinbouwverenigingen naar bodemsoort en type landbouwgebied in 1900	111
3.4	Coöperaties in de Landbouwgebieden in de Veenkoloniën 1900-1910	113
3.5	Coöperaties in de Landbouwgebieden op de zeelei met akkerbouw 1900-1910	118
3.6	Coöperaties in de Landbouwgebieden op de zandgronden 1900-1910	122
3.7	Coöperaties in de Landbouwgebieden in de weidestrecken 1900-1910	125
3.8	Coöperaties in de Landbouwgebieden op de rivierklei, in Zuid-Limburg en in de tuinbouwgebieden in 1900-1910	130
4.1	Aantal organisaties dat zaai- en pootgoed, meststoffen of veevoeder-middelen kocht, 1893-1900	151
4.2	Spreiding aankooporganisaties in 1900 naar aantal gemeenten	152
4.3	Organisatievormen van coöperatieve aankooporganisaties in 1900	153
4.4	Coöperatieve aankoopverenigingen naar aangekochte producten in 1900	154
4.5	Aantal coöperatieve aankooporganisaties 1900-1937	161
4.6	Aantal leden van coöperatieve aankooporganisaties 1904-1937	163
4.7	Aantal leden van coöperatieve aankooporganisaties als percentage van het aantal land- en tuinbouwers 1897-1938	165
4.8	Beroepen van de oprichters van 125 wettelijke aankoopcoöperaties (1876-1910)	171

5.1	Aantal coöperatief werkende zuivelfabrieken in 1893 en 1900	203
5.2	Aantal coöperatieve zuivelfabrieken naar provincie en type landbouwgebied in 1900	204
5.3	Gemiddeld aantal leden per coöperatieve zuivelfabriek in 1900	205
5.4	Landbouwgebieden met de grootste deelname aan zuivelcoöperaties in 1900	207
5.5	Percentage coöperatief werkende boter- en zuivelfabrieken 1895-1930 per provincie	214
5.6	Beroepen van de oprichters van alle wettelijke zuivelcoöperaties 1886-1896	221
6.1	Verspreiding van de coöperatief werkende landbouwbanken in 1900	259
6.2	Overzicht van Spaar- en leenbanken in 1900 (exclusief de Rijkspostspaarbank en kassiers)	261
6.3	Boerenleenbanken aangesloten bij de centrales in Eindhoven, Utrecht en Alkmaar 1900-1936	264
6.4	Aantal leden van de boerenleenbanken als percentage van het aantal land- en tuinbouwers 1904-1936	265
6.5	Beroepen van de oprichters van 141 boerenleenbanken 1897-1910	270
6.6	Spaarrente bij 636 boerenleenbanken in 1910	276
6.7	Kredietrente bij 636 boerenleenbanken in 1910	277

Lijst van grafieken

1.1	Aantal opgerichte onderlinge veefondsen tot circa 1880 per provincie	52
2.1	Nieuwe wettelijke coöperaties 1877-1914 (per jaargang van de Staatscourant)	86
3.1	Aantal nieuwe wettelijke coöperaties en verenigingen in de land- en tuinbouw 1877-1911 per 5 jaar	105
3.2	Percentage van de melkveehouders dat lid was van een onderlinge rundveeverzekering, 1910/1911	110
3.3	Aantal leden land- en tuinbouworganisaties 1905-1935	140
4.1	Coöperatieve aankoop van meststoffen: gemiddelde uitgaven per 100 hectare cultuurgrond in 1904 (in guldens)	156
4.2	Coöperatieve aankoop van veevoerders: gemiddelde uitgaven per 100 hectare cultuurgrond in 1904 (in guldens)	157
5.1	Gemiddeld bezit aan melk- en kalfkoeien per melkveehouder per provincie in 1910	189
5.2	Gemiddeld bezit aan melk- en kalfkoeien per melkveehouder naar type landbouwgebied in 1910	189
5.3	Nieuwe wettelijk coöperatieve zuivelfabrieken naar jaargang van de Staatscourant 1877-1914	201
5.4	Zuivelcoöperaties op de Brabants-Limburgse zandgronden naar jaar van oprichting of eerste vermelding 1892-1920	202
5.5	Aantal coöperatieve boterfabrieken met stoomkracht en handkracht 1895-1920	211
6.1	Aantal nieuw opgerichte lokale coöperatieve landbouwbanken 1890-1930	254

